

բայ երբմեւնա նոցա. ոչ
ունեին համար ի ներքո,
իրբեւ. ոչ կամաւ, ինչպէս
կային առաջ, հրամայեաց
սպանանել:

Նշոյնպիսի կապ կայ նաեւ Է. եւ Ը. յե-
ղանակների մէջ:

Է. յԷ. Իսկ նախարարն
որք կամօք ի Հայոց յոգան
անձամբ տուեալ զանձինս
ի փորձութիւնն եւ ուրբքն
որ յառաջագոյն հասեալ
էին, կապանօք ունեին զա-
մենեանակ առ զքանն ար-
քունի:

Ը. յԷ. Արք ի վերտա-
սաններորդի ամի տերու-
թեան նորին թագաւորի,
զարեկալ անդրէն խաղալը
գնալը յաշխարհն Քուշա-
նաց մեծաւ սրտմտութեամբ
ի գործ պատերազմին: Էւ
գնացեալ ի վրկանէ եւ
եկեալ յԱպար աշխարհ,
նովին կապանօք գնախա-
րարն եւ զքահանայսն
ժամայեաց պահել ի գղնկ
քաղաքին ի Նիւյապուհն:
Էւ գերիւսս յերանելի կա-
պիւնքն ընդ իւր խաղաղոյց:

Այս քորորից հետեւում է 1. որ հերե-
նակը որեւէ հանգամանքից զրկուած կամեցել
է շեշտած լինել — բառացի կրկնութիւններով
կամ ամփոփումներով — նախորդի եւ յաջորդի
ներքին կապը եւ որ այդ մտաւ՝ յիշատակա-
րանը անխախտ է, — այն շարձակալէ հա-
տուածները պահպանուած են իրենց տեղերում:
2. որ Յառաջարանի մէջ յիշուած եօթն վեր-
նագիրների յաջորդական կապը ըստ իմաստի
պահպանուած է պատմութեան ընթացքում
յեղանակների հետեւողական կարգով:

(Հարան-կէի)

ԳՐ. ՏԷՐ-ՊՈՂՈՍԻՆՆ

Կ Ե Ն Ս Ա Գ Ր Ա Վ Ա Ն

ԲՐԻՏԻԱ ԳՐԱԿՑ. ՆՈՇԱՊԵՏ ԲՈՒՄԵՆԵՆՈՒ

Ռուսիներն Ռուս-թուրքական պատերազմի
ցոյցը, իրենց նորաձեւութիւններով եթէ քանի
մը գրաւէտներու ջիւղերուն զպան, Ռուսիներն
զորքերը կ'ըսեն՝ եթէ Ազգային իշխանութեան
հրապարակային մէկ պարտաւարովը վայրկեան
մը իրբեւ ամենաուրեշ բաներ մը նկատուեցան,
գիտանալ սակայն, որ անոնք իրենց փորձախիւ
գնահատողներով, տակաւ Ազգին լուսամիտ մա-
սին արտին մէջ արծարծեցին խուշ հակառակու-
թիւն մը ընդդէմ խաւարամիտ մոլորայական
զաւակարգին. հակառակութիւն մը իրեմալով
խորհրդաւոր սաստկութեան մը հասաւ եւ տա-
րիներ վերջը՝ եղաւ մայր Ազգային Սահմանա-
դրութեան:

Ռուսիներն հրատարակութիւններուն դէմ
եղած ատերութեան գրգռիչ, ինչպէս ըսի յա-
ռաջագոյն, եւ ինչպէս տեսնալ Պր. Օսեանի եւ
Գ. Պարտիզպանի նամակներէն, գլխաւորապէս
շամուռնեան էր եւ Նիկողոս Զօրայեանը:
Հատ ճաւախ էր արգարեւ ընթացքն այս եր-
կուիքին, որ Ազգին մէջ իրբեւ նշանաւոր գիտ-
նականներ համալուսուած ըլլալով հանգերձ, Ազ-
գային յառաջագիմութեան համար, ցայն վայր
իրբեւ անկողն վաստակողներ, իրբեւ անգուշ
գրողներ ձանցցուած ըլլալով հանգերձ, կը
քծնէին, ինկարկու կ'ըլլային Ազգին սանձա-
տգէտ, բայց զօրաւոր դասին, այսինքն՝ կրթակա-
նին — ամբողջականին, եւ իրբեւ նոր Ալեկտով-
ներ խողայոյց, կը յարդէին անոնց մէջ այդ-
չափ նողկանք, այդչափ պարտաւար գրգռել
Քերականութեան մը դէմ եւ Տարեցոյցի մը, որ
Ռուսիներն պէս քաղահամալու գիտունի մը
գորչէն կ'ըլլէր, Ռուսիներն՝ որուն հաջարդ նոյն
իրեն շամուռնեան տարիներ տաւոր Հայագա-
նէ մէջ՝ գովարանական էջեր էր գրած եւ զայն
հրապարակաւ գնահատելով գնահատած էր:

Բայց շամուռնեանի եւ Զօրայեանի հա-
կառակութիւնները, իսկապէս Տարեցոյցին կամ
Ռուս-թուրքական պատերազմի շինքին Պր.
Օսեանի կը դէռ, էին՝ Ռուսական խորհուրդին
դէմ, զոր տապալել կ'ուզէին, եւ պատճառ. —
ափսոս, կ'ամշնամ ըսելու, որովհետեւ իրենք
անգամակից էին ընտրուած անոր:

Ռուսական խորհուրդին անգամները
շուտով հասաւ եղան այս տղայական փցուն
պատճառին, եւ միահամուռ ուխտեցին մաքա-
ռիլ այդպիսի միջնադարեան յետագիմական
ընթացքներուն դէմ: Ռուսիներն բոլոր հա-
մակողներն ու բարեկամներն առիթն օգուտ
քաղելով սկսան Հոգեւոր եւ Գերագոյն Ժո-
ղովներուն արարքը պահապակել, անոնց այլեւ-
այլ անկանոն գործառնութիւններուն համար
ձայն բարձրացնել եւ խորհիլ սահման մը
գնել, օրէնք մը գծել առ այս:

1 «Հայագրութիւն» Կ. Պոլսոյ, Թիւ Փետրուար 27ի եւ
Թիւ Օգոստոս 2ի 1850 տարեան:

2 Սովպե Մըլափ պատուարէր է այս, 1853 ի Ռու-
սական խորհուրդին, որուն գործունէութիւնները այսօր
պատմական մեծ կարեւորութիւն մը ստացած են արդէն:
1903 Հոկտեմբեր 21ին, Ազգային Ռուսական խորհուրդի
հաստատութեան եւ զոյգութեան յիմնադիր իշխանաց-
չմբեր արեւոյ որ Ազգը սանէ այս Յիմնադիր, եւ այս
առիթիւ ի լոյս ընծայէ Փարսալուս յիմնադիր կիսական
պատմութիւնը: Թ. Տ. Գ. 16.

3 «Մուսի» Ե. Տարի, Թիւ 257, 28 Դեկտ. 1856:

Ասոնց պարագլուխն էր անուանին Յակոբիկ Կրճիկեան եւ Տրքթ. Սերվիլէն, ժամանակի մեծ նախարարներէն սիրուած այս ճարտար բժիշկը, որւան ամենէն աննկուն հերոսը, որ անսիրելի պէս գործիկ կը ձեռնարկէ, կը նստուի ասպարէզ եւ կը սկսի՝ ինչպէս ինքը 1893ին պատմած է ինձ, անձամբ խմբագրել Եգիպտոսի Կոնսուլար-Ինստիտուտ մը, աջակից ունենալով իրեն Ռուսիենան, Գր. Օտեան, մանաւանդ Նիկողոս Պալեան՝ որ կը գործէր գալստ իր Տրքմէն, զի սա եւս, Ռուսիենանի հակառակորդ խումբին պատկանող մոնեմանդ ամբողջ մըն էր:

Ռուսիենան իւր աշխատութիւններու մասին եղած վատ ընդունելութիւնէն մեծապէս կը վշտանայ, խորապէս կը տրտմի այնչափ, որ գնացէ որոշէր թողուլ բոլորովին Սգգ ու Գրագիտութիւն եւ հետանալ ի սպառ, ինքէ սիրաւի բարեկամներու, ուսումնական մտերիմներու քաջալերիչ գնահատումներն հզօր ախոյեան ջըլային իրեն:

Այս բարեկամներու շարքը կը կազմէին՝ Սերվիլէն, Օտեան, Պալեան, Աշաթն, Կրճիկեան, Տատեան, Բոթիկիեան եւ ուրիշներ, ինչպէս նաեւ խաչատուր Պարտիկեան, այդ նշանաւոր գիտնականը, Ռուսիենան խորհուրդի գործունեայ անդամը, որ զբախտաբար շատ չէր ապրեր, կը մեռնէր 1856 Յուլիսին, չորս դին տարածելով մեծ սուգ:

Ռուսիենանի այս տրտմութեան եւ սուգի միջոցին, Ս. Պոլսոյ կայսերական նորահաստատ բժշկական ընկերութիւնն իւր գիրկը կը բանայ անոր, եւ զինքն անգամակից կ'ընտրէ 1856 Հոկտեմբերի 10ին:

Յաջուտեան, Սերվիլէն, Սինապեան, Փուփովիլէ եւ Մօզեան բժիշկներէն յետոյ, այդ տարի վեցերորդ Հայն էր զօգի. Ռուսիենան, որ անգամ կ'ընտրուէր բժշկական ընկերութեան, ուր իւր գրչի կարողութիւնը, տաղանդն եւ գիտութիւնը հետզհետէ այնչափ կը ծանշուէր, որ 1858 Փետրուար 26ին, ընկերութեան հրատարակած „Gazette Médicale d'Orient“ անուն թերթին խմբագրական Յանձնախումբին անգամ կ'ընտրուի:¹

Նոյն տարին է, որ դարձեալ Սերվիլէնի պաշտպանութեամբ, կ'ընտրուի բժիշկ Ս. Պոլսոյ Սպարապետի Գրան Հիւանդանոցին, ուր մինչեւ 1860 Խալուս պաշտօնավարութիւն մը կ'ունենայ:

Այս Հիւանդանոցին մէջ Տրքթ. Ռուսիենան հետամուտ կ'ըլլայ զիտական եւ բժշկական լուրջ հետազոտութիւններու, որոնցմէ մէկ հատը շատ հետաքրքրական, Ս. Պոլսոյ բժշկական ընկերութեան ծափերուն արժանացրեմէ յետոյ, կը հրատարակէ Gazette Médicale d'Orientի մէջ:

Այն աշխատութեան անունն էր՝ „Observation de Filaires ou Fils Arabes (Dragonneaux)“, ¹ այսինքն՝ Աշխարհ կամ Արքայի եւ կամ Խել-Խեղ տէ կողմէ հիւանդութիւնը, զոր Ռուսիենան 1858 մայիսին, վերջիշեալ հիւանդանոցին մէջ պատահած էր, Արաբիայէ դարձող զինուորի մը սրունքներուն վրայ:

Աշխարհի թելն կամ գերձանի պէս կենդանեակ մըն է. իր սաղմնային վիճակը ջուրի կամ տղի մէջ կանցընէ եւ թելակերպութեան կը հասնի այն տառն, երբ որ մարդու կամ անասունի մարմնոյն մէջ մուտ գտնէ վէրքի մը միջոցաւ: Հիպպոկրատէն սկսեալ շատ բժիշկներ նկարագրած են այս կենդանեակը, որ գլխաւորաբար կը պատահի Արաբիա ճամբորդողներուն, ինքէ ստանք հողի վրայ կամ տղի մէջ բոկոտն գնալով վերաւորովն պատահաբար: Ռուսիենան խիստ վաղ կերպով կը նկարագրէ իւր հիւանդ զինուորին ոտքի կամ սրունքին վէրքը, զոր բոլորովին բուժած է, անոր մէջէն ճարտարութեամբ հանելով, առաջին անգամ մը 9 հարիւրորդամետր երկայնութեամբ եւ երկրորդ անգամ մըն ալ 29 հարիւրորդամետր երկայնութեամբ Աշխարհի մը: Ռուսիենանի այս աշխատութիւնը՝ զոր հիացումով եւ կարգադի վերջերս, մինչեւ այսօր Gazette Médicale d'Orientի մէջ կէս դարէ ի վեր՝ միակ ճանցած է. եւ Ռուսիենանի զբախտաբար չէ կրցած յետոյ բժշկական ուրիշ նիւթերու վրայ ալ ունենալ շահեկան հրատարակութիւններ, որովհետեւ՝ չգիտեմ ինչու, նոյն տարին կը հրատարակուի ընկերութեան անդամակցութենէ, թերեւս ինքնինքն բոլորապէս տալու ազգային կեանքին, որ նոր ոգեւորութիւն մը կ'ունէր ըստնալ այն տառն շնորհիւ լուրջ եւ ընտիր Հայ ուսումնականներու:

¹ Observation de Filaires ou fils Arabes (Dragonneaux), recueillies à l'Hôpital de Séraskérat à Constantinople par M. Roussignan D. M. P. in „Gazette Médicale d'Orient“ de Constantinople ԹԻ. 9, Գեկտեմբեր 1858, էջ 168-170:

¹ „Gazette Médicale d'Orient“ de Constantinople Թ. տարի, ԹԻ. 1 Ապրիլ 1858, էջ 13:

Մըբէր 26 թուականաւ, որ ըստ Ռուսինեան Տարեցոյցի, կը համապատասխանէ 1858 Մարտի 1ին:

Ի ՅԻՇԱՏԱԿ
Ազնիւ Ազգասիրի
Եւ Ռուսաստանի Պէտր
ՆիկոլոՅԱՅ ՊԱՆԵՆՆԻ
կնիկն յաւանան:

Ինչ թող առաւ եր ինծի այս տկար յիշատակս իրեն՝ վերննայելու:

Վախ... երբ իր ներողամտ մտեմնութիւնն ինձ քաղաքէ իմ նախափորձ երկոցս մէջ՝ կանապարէր յերկրոյն այս տիպ, երբ ինչ խանգաւառ կընթերնուր ինծի գեղատառից ու գեղարուեստից վրայ իր իմաստասեր իրական խորհրդատուութիւնը, ուր կը տեսնէր իր փառքն ու երջանկութիւնը, եւ մտայտն իր շնաշխարհիկ բարբառին, կանգնալի թէ կենայ երբ կը մտաւէր, ամենայն ինչ իր փոյ ինծի անմահ կը թուէր իր խորքերուն ու գործքերուն պէս:

Պէտքիմա 26 Մարտի 1858: ՌՈՒՍԻՆԵԱՆ

Այս 2օնիկը, զոր եր. Օտանեան հրատարակած է 1 արդէն, կը քաղեն ու այսօր Ռուսինեանի իրերն Բ. տպարանութիւն պատրաստած ձեռագիր Ուղեւորութիւն, որ ժամանակին չկրցաւ հրատարակուիլ, եւ զոր հաճեցաւ յանձնել ինձ այժմ Օր. Եւգենէ Օտանեան:

Նիկողոս Պալեանի մահէն ետքն իր բարեկամները կը շարունակեն միշտ Ազգ. Կանոնադրութեան խմբագրութիւնը, բայց քիչ մը վերջը, հակառակ իրենց ջանքին եւ գիշերաշունչ տքնութեան կը ստիպուին ընդհատել իրենց աշխատութիւնն եւ այս՝ երկու կարեւոր պատճառով, որոնք այն ասոր Ազգային իշխանութեան բոլոր ժամերը կը գրաւէին. առաջինը՝ Էլմիածնի Երջանկայիշատակի ներսէն Աշտարակեցի Կաթողիկոսին յաջորդին ընտրութիւնը, որ տեղի կ'ունենար 1858 Յունիսին, եւ երկրորդը՝ ձերտնի Յակոբ Պատրիարքին հրաժարումը, եւ ասոր անդ՝ Գեորգ Եպիսկոպոսին ընտրութիւնը, որ կը կատարուէր 1858 Հոկտեմբեր 17ին:

Գեորգ Պատրիարքին ընտրութենէն մէկ երկու ամիս յետոյ, զոտի. Սերգիէն ընտրուելով անդամ ազգային Գերագոյն ժողովոյ,¹ իր բոլոր ուժով եւ ճարտարութեամբ զգալի կընէ Ազգ. Կանոնադրութեան անհրաժեշտ պէտքը, եւ քանի մ'ամիս վերջը, կը յաջողի ըզգեւոր եւ Գերագոյն ժողովներու միջոցաւ ընտրել տալ Ազգ. Կանոնադրութեան խմբագրիչ նոր Յանձնաժողով մը, որ անմիջապէս գործի կը ձեռնարկէ 1859 Մայիսին:²

¹ «Ռուսինեան իր կէտքն ու գործերը» Ե. Օտանեան, «Մատեն» 41-րդ տարի, Թիւ 3970: 31 Հոկտեմբեր 1892, էջ 246:

² «Մատեն» Ե. տարի, Թիւ 358, 4 Դեկտեմբեր 1858:

³ «Մատեն» Ե. տարի, Թիւ 413: 24 Դեկտեմբեր 1859:

Այս Յանձնաժողովին անդամներն էին Եկեղեցական դասէն՝ 1. Կարապետ Եպիսկոպոս Սեբաստիոյ, 2. Յովհաննէս Վարդապետ Ղալաթիոյ, 3. Տ. Երեմիա քահ. Խապիւղի, 4. Տ. Յովհաննէս քահ. Փափազեան, 5. Տ. Յովհաննէս քահ. Հիւնքեարաբէյէնտեան: Իսկ աշխարհական դասէն, 1. Ալիսէն Տիւրքի, 2. Աշենեան Պողոս, 3. Կարապետ Իւթիւճեան, 4. Վարդերես Միսաքեան, 5. Յովհաննէս Սուրենեան, 6. Սահակ Փշտիմաշճեան, 7. Գոկոս. Բարունակ պէյ Բոթիկեան, 8. Մկրտիչ Աղաթոն, 9. Եաղուպ Եաղուպեան, 10. Մինաս Մինասեան, 11. Գոկոս. Ռուսինեան, 12. Ենիք Տեմիրճիպաշեան, 13. Ժովմաճան Գայսերեան եւ 14. Գրիգոր Օտանեան:³

Այս Յանձնաժողովին ամէնէն աւելի աշխատող անդամներն էին՝ Կարապետ Իւթիւճեան, Բարունակ Բոթիկեան, եւ Գրիգոր Օտանեան, բայց զիստարաւար գոկոս. Ռուսինեան, ինչպէս կը պատմեն այսօր ժամանակակից եղող շատ անձնաւորութիւններ, եւ կ'աւանդեն Ազգային Պատրիարքարանի արձանագրութիւններն ու 1859էն մինչեւ այսօր երեւցած բոլոր Հայ թերթերը:

Գոկոս. Ռուսինեան այս, զիստար աշխատողն եղաւ այն Յանձնախումբին եւ գրեթէ առանձին խմբագրից ու շարագրից այս նոր Կանոնադրութիւնը, իրեն առաջնորդ ունենալով անշուշտ 1857ի Կանոնադրութիւնը:

Խմբագրիչ Յանձնաժողովն իւր գործը կ'աւարտէ 1859 Նոյեմբերին⁴ եւ Դեկտեմբերի սկիզբը Ազգային ընդհանուր ժողովին կը ներկայացընէ պատրաստած Կանոնադրութիւնը, որպէս զի վաւերացուի, ընդհանուր ժողովը զայն կարգաւ վերջը, կառաքարկէ քանի մը թիւթեան փոփոխութիւններն ու յաւելուածներն,⁵ եւ վաւերացումը կը թողու յաջորդ Նիստին: Սակայն յաջորդ Նիստին մէջն ալ զայն չի վաւերացընէր, այլ կը յետաձգէ՝ առաքելով Նոյանոյ փոփոխութիւններով: Այս յետաձգումներու միջոցին, նորընտր Պատրիարքը, փոխանակ Ազգին մեծամասնութեան փափաքին համաձայն վաւերուելու, կը սկսի՝ քանի մը խաւարամիտ ամիրայներու կոյր հաճոյախառաբութիւն ընելով, արգելքներ յարուցանել Ազգ. Կանոնադրու-

¹ «Ազգային Սահմանադրութիւն» Հայոց Կ. Պոլսի, Զպ. Ե. Միւհենտիսեան 1880, էջ 46:

² «Մատեն» Ե. տարի, Թիւ 413: 24 Դեկտեմբեր 1859:

³ Սեպ:

⁴ «Մատեն» Ե. տարի 6 Թիւ 414: 31 Դեկտեմբեր 1859:

թեան դէմ, անոր վաւերացումը կը ձգձգէ օրէ օր, եւ մինչեւ անգամ թագուն կերպով ալ կ'աշխատի զայն բոլորովին ջնջել ու անհետացնել: Խմբագրիչ Յանձնախումբն եւ ազգին լուսամաս դասը շուտով կը կուսհեն Պատրիարքին եւ Ազգ. Կանոնադրութեան թշնամին: Բուն միտումները, կը սկսին դժգոհութեան ձայներ բարձրացնել, ու իրենց գլուխ ունենալով դարձեալ Սերվիլէնը, ամէն ազդեցութիւն ի

Այն օրն է՝ որ խմբագրիչ Յանձնախումբն ալ Սահմանադրութեան թողնել անունը կ'առնէ, եւ անոր անդամները վերջնականապէս կը ստորագրեն Ազգ. Սահմանադրութեան իրրեւ ձեռագիր տպուած մէկ օրինակը, զայն տպարանին յանձնելու համար: Ազգ. Սահմանադրութեան այս առաջին Օրինակը ցարկ կը պահուի, Սահմանադրական ժողովի անդամներէն այսօր միակ ծնացողին՝ Մուխի խմբագրապետ Կարապետ Էֆ. Իւթիւ-

Աստուծոյ օգնութեամբ խորհրդովս աւելցաւ

ԿՐԻՍՏՈՍ ՕՂԻՍԵՍ ԿՐԻՍՏՈՍ ՕՂԻՍԵՍ ԷՖ.
ՄԱՐԿՈՍ ԶԻՆՆԱՆԻ ԲԱՐՍԵՂԻ

ԷՐԵՎԱՆ 25.3. ԿԱՌԱՐԱՆԻ ՎԵՐԵՐԵՐԵՐԸ
ԴԻՄԻՏՐԻՍ ԳԻՆԵՐԻ

Ե. ԵՂՆԱՅԵԱՆ ՎԵՐԵՐԵՐԸ Գ. Ս. ՕՐԻՆԱԿԸ
Զ. Ե. ԻՍԽԱՆԻՍ

Ս. ԿԱՐԱՊԵՏԻ
Ս. ԿԱՐԱՊԵՏԻ
Ս. ԿԱՐԱՊԵՏԻ

գործ կը գնեն, եւ դէտրգ Պատրիարքը վար կ'առնեն 1860 Ապրիլին: Յաջորդը կ'ըլլայ Ազգիանուպոլսոյ Առաջնորդ Սարգիս Եպիսկոպոսը՝ որուն օրով Ազգը տէր կ'ըլլայ վերջնապէս իւր Կանոնադրութեան:

Ազգ. Կանոնադրութիւնն այն ատեն կը փոխէ իւր անունը, շնորհիւ Ռուսիաների՝ կը մկրտուի Ազգ. Սահմանադրութեան փառաւոր արտադրով, ինչպէս եղած էր արգէն 1857ին: Անոր գործադրութիւնը կը սկսի 1860 Մայիսի 24ին:¹

Ճեանի քով. նոյն օրինակը կը կրէ Սահմանադրական ժողովին 12 անդամներուն խփական ստորագրութիւնները, զորս հետաքրքրական կը համարիմ նմանահանել հոս, բարեհաճութեամբ Կ. Իւթիւճեան էֆէնտիի:

Վերջին ստորագրութիւնը Ռուսիաներինն է. կ'երեւայ թէ՛ միւս անդամները ժամանակ չեն ունեցած գնելու իրենց ստորագրութիւնները, որոնք սակայն ամբողջ են՝ յետոյ տպուած 1860ի օրինակներուն մէջ:

(Ըրանակներ.)

Պ. Տ. Վ. Յ.

¹ "Մուխի" Թ. տարի, Թիւ 426, 24 Մարտ 1860:

² "Մուխի" Թ. տարի, Թիւ 433, 26 Մայիս, Հինգ-յարթի 1860: